

ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIY ASARLARIDA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR (POLISEMIYA)NING MA'NO TUSLANISHI VA LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

T.Choriyev¹

Mas'ul muallif: Choriyev Tavakkal, filologiya fanlari nomzodi, Buxoro davlat universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori.

Accepted: 19 Sentabr 2026

Published: 19 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY-4.0) license.

Iqtibos uchun: Choriyev, T. ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIY ASARLARIDA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR (POLISEMIYA)NING MA'NO TUSLANISHI VA LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI / T. Choriyev // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 1. — B. 417–426.

1. filologiya fanlari nomzodi, Buxoro davlat universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori

Annotatsiya. Mazkur maqola Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlarida ko'p ma'noli so'zlar (polisemiya)ning semantik hamda lingvopoetik xususiyatlarini qiyosiy jihatdan tadqiq etishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi badiiy matnda polisemiyaning estetik va konseptual imkoniyatlarini zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan qayta baholash zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi Jomiy va Navoiy asarlarida polisemik leksik birliklarning leksik-semantik tuzilishi, kontekstual ma'no taraqqiyoti hamda ularning badiiy mazmunni shakllantirishdagi lingvopoetik vazifalarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tipologik, leksik-semantik, kontekstual va lingvopoetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, polisemiya har ikki mutafakkir ijodida obraz, ramz va badiiy konseptlarni yaratishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ko'p ma'noli leksemalar kontekst ta'sirida yangi semantik qirralarni namoyon etib, matnning ekspressivligi, emotsional-ta'sirchanligi va estetik qiymatini kuchaytiradi. Tadqiqot natijasida Jomiy va Navoiy idiosillarida polisemiyaning umumiy hamda o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi, uning lingvostilistik va lingvopoetik funksiyalari zamonaviy semasiologiya hamda matn lingvistikasi nuqtai nazaridan ilmiy asoslandi.

Kalit so'zlar: Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, polisemiya, leksema, semantika, semasiologiya, lingvopoetika, lingvostilistika, kontekst, konsept, ko'chma ma'no, idiosil.

СМЫСЛОВАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ (ПОЛИСЕМИЯ) И ИХ ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБДУРАХМАНА ДЖАМИ И АЛИШЕРА НАВОИ

Аннотация. Настоящая статья посвящена сравнительному исследованию семантических и лингвопоэтических особенностей многозначных слов (полисемии) в произведениях Абдурахмана Джами и Алишера Навои. Актуальность исследования обусловлена необходимостью переосмысления функционального потенциала полисемии в художественном тексте с позиций современной лингвистики. Цель исследования заключается в выявлении лексико-семантической структуры полисемичных единиц, особенностей их контекстуальной семантики и роли в формировании художественного смысла. В работе использованы описательный, сравнительно-типологический, лексико-семантический, контекстуальный и лингвопоэтический методы исследования.

Ключевые слова: Абдурахман Джами, Алишер Навои, полисемия, лексема, семантика, семасиология, лингвопоэтика, лингвостилистика, контекст, концепт, переносное значение, идиостиль.

SEMANTIC VARIATION OF POLYSEMOUS WORDS (POLYSEMY) AND THEIR LINGUOPOETIC FEATURES IN THE WORKS OF ABDURAHMAN JAMI AND ALISHER NAVOI

Abstract. This article presents a comparative study of the semantic and linguopoetic characteristics of polysemous words in the literary works of Abdurahaman Jami and Alisher Navoi. The relevance of the study lies in the need to reassess the functional and aesthetic potential of polysemy in literary discourse from the perspective of modern linguistics. The aim of the research is to identify the lexical-semantic structure of polysemous lexical units, examine their contextual semantic development, and determine their role in constructing artistic meaning. The study employs descriptive, comparative, lexical-semantic, contextual, and linguopoetic methods of analysis. The findings demonstrate that polysemy serves as one of the principal linguistic mechanisms for creating artistic images, symbols, and conceptual meanings in the poetry of both authors. Within different contextual environments, polysemous lexemes activate multiple semantic layers, thereby enhancing the expressive, figurative, and aesthetic value of the literary text. The scientific novelty of the research lies in its comprehensive comparative analysis of the common and distinctive features of polysemy in the works of Jami and Navoi and in the identification of its linguostylistic and linguopoetic functions from the standpoint of contemporary semasiology and text linguistics.

Keywords: Abdurahman Jami, Alisher Navoi, polysemy, lexeme, semantics, semasiology, linguopoetics, linguostylistics, context, concept, figurative meaning, idiostyle.

Kirish. Ko'p ma'noli so'zlar (polisemiya)ning semantik va lingvopoetik xususiyatlari masalasi zamonaviy tilshunoslik, semasiologiya, uslubshunoslik hamda poetikada rus, Yevropa va sharqshunos olimlari tomonidan keng qamrovda o'rganilgan. Zamonaviy tadqiqotlarda polisemiya nafaqat leksik-semantik hodisa, balki ma'no hosil qilishning muhim mexanizmi, badiiy matnning obrazli tuzilishini shakllantiruvchi omil va estetik ta'sirchanlikni kuchaytiruvchi asosiy vosita sifatida baholanadi. Kognitiv tilshunoslik va lingvopoetika nuqtai nazaridan polisemiya bitta leksemaning kontekstga bog'liq holda bir vaqtning o'zida bir necha semantik qatlamlarni faollashtirishiga, badiiy konseptlar, ramzlar va ma'no hosil qiluvchi strukturalarning yuzaga kelishiga xizmat qiladi.

Badiiy uslub nazariyasining asoschilaridan biri V. V. Vinogradov badiiy matn tarkibida polisemiyaning o'rni va vazifasini lingvostilistik nuqtai nazardan ilmiy asoslab bergan. Uning ta'kidlashicha, badiiy diskursda ko'p ma'noli leksema faqat bitta lug'aviy ma'noni ifodalaydi, balki kontekstual munosabatlar asosida bir vaqtning o'zida bir necha semantik qatlamlarni faollashtiradi. Denotativ, konnotativ va ko'chma ma'nolarning o'zaro uyg'unlashuvi badiiy obrazlar, ramzlar, kinoya, istiora va boshqa ma'no hosil qiluvchi vositalarning yuzaga kelishiga zamin yaratib, tilning semantik hamda ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi [10; 11].

Sharqshunoslikda Ye. E. Bertels Abdurahmon Jomiy poetikasi va uslubini tadqiq etar ekan, shoir idiostilining muhim xususiyatlaridan biri ko'p ma'noli leksemalardan keng foydalanish ekanligini alohida ta'kidlaydi. Olimning fikricha, Jomiy g'azaliyotidagi ko'plab leksik birliklar bir vaqtning o'zida o'z ma'nosi bilan bir qatorda ko'chma, ramziy va irfoniylar ma'nolarni ham ifodalaydi. Mazkur semantik qatlamlarning o'zaro uyg'unlashuvi badiiy matnning ko'p qatlamli tuzilishini shakllantirib, uning mazmunini yanada chuqurlashtiradi [9].

O'zbek adabiyotshunosligi va navoiyshunosligida A. Hayitmetov Alisher Navoiy asarlaridagi polisemiyaning lingvopoetik imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikriga ko'ra, Navoiy har bir leksemaning semantik salohiyatini yuksak mahorat bilan faollashtirib, lug'aviy, ko'chma, ramziy, irfoniylar va falsafiy ma'nolarni yagona kontekstual makonda o'zaro uyg'unlashtiradi. Natijada polisemiya badiiy ma'no yaratishning, konseptlar tizimini shakllantirishning, obrazlar olamini boyitishning va shoir idiostilini belgilashning muhim vositasiga aylanadi [14; 15].

Shuningdek, I. V. Arnold polisemiyaning badiiy matnda qo'shimcha ma'no hosil qilish va uslubiy ta'sirchanlikni kuchaytirishning eng muhim vositalaridan biri sifatida baholaydi. Uning ta'kidlashicha, kontekstda bitta leksemaning bir necha ma'nosining bir vaqtning o'zida faollashuvi yashirin ma'nolar, ihom, ramziy ifoda va ko'p qatlamli semantik strukturalarni yuzaga keltiradi. Aynan shu xususiyat o'quvchini matn mazmunini chuqurroq anglash va uni turli yo'nalishlarda talqin etishga undaydi [8].

Mazkur nazariy qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tilshunoslik va poetikada polisemiya murakkab leksik-semantik hodisa hamda badiiy matn ma'nosini shakllantiruvchi muhim mexanizm sifatida e'tirof etilgan. Biroq Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlaridagi ko'p ma'noli so'zlarning semantik xususiyatlari, lingvostilistik vazifalari va lingvopoetik imkoniyatlarini semasiologiya, lingvopoetika hamda diskurs tahlilining zamonaviy yondashuvlari asosida qiyosiy jihatdan yoritishga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar hozirgacha yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Shu bois Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodida polisemiyaning leksik-semantik tuzilishi, kontekstual ma'no taraqqiyoti hamda lingvopoetik funksiyalarini qiyosiy o'rganish nazariy va amaliy jihatdan muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari semasiologiya, leksikologiya, lingvostilistika, lingvopoetika, matn lingvistikasi hamda fors-tojik va turkiy tillarning qiyosiy tadqiqotlarini yangi ilmiy xulosalar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Natija va muhokama. Lingvostilistik nuqtai nazardan polisemiya tilning leksik-semantik tizimiga xos bo'lgan muhim hodisalardan biri bo'lib, bitta leksik birlikning o'zaro semantik jihatdan bog'langan bir nechta ma'nolarni ifodalash qobiliyatini anglatadi. Ko'p ma'noli leksik birliklar qo'shimcha semantik ottenkalarni, ekspressiv-emotsional bo'yoqlarni hamda nutqning kommunikativ va uslubiy ta'sirchanligini ta'minlovchi asosiy vositalardan hisoblanadi. Polisemiyaning lingvostilistik xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi.

Kontekstual determinatsiya. Leksik birlikning aktual ma'nosi faqat muayyan nutqiy kontekst doirasida aniqlanadi. Kontekst polisemantik leksemaning qaysi sememasi faollashtirishini belgilovchi asosiy omildir. Masalan, sar leksemasi «inson tanasining a'zosi», «cho'qqi» (tog' boshi), «boshlanish nuqtasi» (ish boshi) hamda «boshlamoq» ma'nolarini ifodalaydi. Ushbu ma'nolar umumiy semantik yadroni saqlagan holda o'zaro derivatsion va semantik aloqadorlikni tashkil etadi.

Leksik tizimning iqtisodiyiligi. Polisemiya tilning nominativ imkoniyatlarini kengaytiradi hamda leksik tizimning iqtisodiyiligi ta'minlaydi. Natijada bitta leksik birlik bir necha nominativ vazifani bajarib, tilning ifoda vositalarini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Uslubiy differensiallashuv. Polisemantik leksemaning turli sememalari funksional uslublar kesimida turlicha stilistik qiymat kasb etadi. Ayrim ma'nolar ilmiy, rasmiy yoki publitsistik uslubda, boshqalari esa badiiy va so'zlashuv nutqida faol qo'llaniladi. Ayniqsa, badiiy matnda leksemaning konnotativ va ko'chma ma'nolari yetakchi mavqega ega bo'ladi.

Semantik potensialning kengayishi. Polisemiya muallifga bitta leksema doirasida bir nechta semantik qatlamlarni uyg'unlashtirish, yangi ma'no hosil qilish hamda matnning konseptual mazmunini chuqurlashtirish imkonini beradi. Natijada matnning semantik zichligi va informativ salmog'i ortadi.

Lingvopoetik nuqtai nazardan polisemiya badiiy matn poetikasini shakllantiruvchi eng muhim semantik mexanizmlardan biri hisoblanadi. Ko'p ma'noli leksemalarning turli sememalari bir vaqtning o'zida faollashtirish natijasida

matnning estetik qimmatini, obrazlilik darajasi va konseptual mazmuni sezilarli ravishda kuchayadi.

Polisemiyaning asosiy lingvopoetik funksiyalari quyidagilardan iborat.

Badiiy obraz yaratish. Polisemantik leksema o'quvchi ongida bir vaqtning o'zida bir nechta assotsiativ tasavvurlarni uyg'otadi. Masalan, chasm (ko'z) leksemasi kontekstga qarab «ko'rish a'zosi», «nigoh», «umid», «intizorlik» yoki «markaz» ma'nolarini ifodalashi mumkin. Ushbu semantik qatlamlarning o'zaro uyg'unlashuvi badiiy obrazning estetik mukammalligini ta'minlaydi.

Ramziy ma'nolarni shakllantirish. Tasavvufiy poetikada ko'plab leksemalar o'zining denotativ ma'nosidan yuksalib, ramziy va konseptual mazmun kasb etadi. Jumladan, may leksemasi «sharob» bilan bir qatorda «ilohiy ishq», «ma'rifat», «ruhiy kamolot» va «irfoniy zavq» konseptlarini ham ifodalaydi.

Ko'p qatlamli semantikani hosil qilish. Polisemiya badiiy matnda ko'p bosqichli semantik strukturani yuzaga keltiradi. O'quvchi avval denotativ ma'noni, keyinchalik ko'chma, ramziy va nihoyat irfoniy-konseptual ma'nolarni anglaydi. Shu tariqa matnning interpretatsion imkoniyatlari kengayadi.

Badiiy tasvir vositalarining faollashuvi. Polisemiya kinoya, taviya, tajnis, istiora, ramz va talmeh kabi poetik vositalarning semantik asosini tashkil etadi. Natijada badiiy nutqning ekspressivligi, obrazliliigi va estetik ta'sirchanligi yanada ortadi.

Estetik ta'sirning kuchayishi. Ko'p ma'noli leksemaning semantik qatlamlarini o'quvchi tomonidan bosqichma-bosqich anglash jarayoni matnning estetik qabul qilinishini chuqurlashtiradi. Shu bois polisemiya badiiy matnning estetik va lingvopoetik qimmatini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Polisemiyaning lingvostilistik va lingvopoetik funksiyalari	
Lingvostilistik funksiyalar	Lingvopoetik funksiyalar
Ko'p ma'nolilikni yuzaga chiqarish	Badiiy obraz yaratish
Leksik tizimning iqtisodiyiligini ta'minlash	Ramziy ma'no hosil qilish
Nutqning ekspressivligi va ta'sirchanligini kuchaytirish	Ko'p qatlamli semantikani shakllantirish
Semantik potensialni kengaytirish	Irfoniy-konseptual mazmunni ifodalash
Ko'chma va konnotativ ma'nolarni faollashtirish	Matnning estetik qimmatini oshirish
Uslubiy differensiallashuvni ta'minlash	Kinoya, taviya, tajnis, istiora va talmehni yuzaga keltirish

Shuni ta'kidlash joizki, dil, chasm, jon, lab, sar, roh, gul, sham', moh, oftob, abr, bod, ob, xok, nur kabi leksemalari Abdurahmon Jomiy hamda Alisher Navoiy asarlarida eng serma'no va faol qo'llanadigan leksik birliklar sirasiga kiradi. Mazkur leksemalar har ikki shoir poetikasida ma'no hosil qiluvchi tizimning tayanch konseptlari sifatida namoyon bo'lib, matn muhiti (kontekst)ga qarab turli semantik, majoziy, ramziy va irfoniy ma'nolarni kasb etadi. Quyida ana shunday polisemantik leksemalardan biri – chasm (ko'z) leksemasining lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy g'azaliyotida chasm (ko'z) leksemasi o'zining denotativ ma'nosi – «ko'rish a'zosi» doirasidan chiqib, markaziy lingvopoetik konsept darajasiga ko'tarilgan. Har ikki shoir ijodida ushbu leksema kontekstga bog'liq holda turli lug'aviy, majoziy, ramziy va irfoniy ma'nolarni ifodalab, badiiy obraz, ruhiy holat hamda falsafiy-irfoniy mazmunni shakllantirishda muhim vazifa bajaradi. Biroq mazkur polisemiyaning rivojlanish yo'nalishi ikki ijodkor poetikasida ma'lum darajada farqlanadi: Jomiy ko'proq ichki kechinmalar, tasavvufiy tafakkur va oshiqning ruhiy holatini tasvirlashga e'tibor qaratgan bo'lsa, Navoiy ko'z konseptining uslubiy, obrazli hamda ijtimoiy-axloqiy imkoniyatlarini yanada kengroq namoyon etadi.

Semantik guruh	Jomiy	Navoiy	Lingvopoetik xususiyati
Ko'z mahub go'zalligining unsuri sifatida	chashmi sho'x chashmi turk chashmi masti qattol, chashmi shikorandoz	chashmi sho'xchashmi siyohchashmi nargischashmi abharchashmi fattonichashmi masti tu	Ko'z husn, joziba va maftunkor qudrat ramziga aylanadi. Tashbeh, istiora va mubolag'a faol qo'llanadi.
Ko'z ishq va tuyg'u ifodachisi sifatida	chashmi giryon chashmi ashkrez chashmi purob chashmi namnok chashmi to'fonbor	chashmi ashkborchashmi tarchashmi xunfishonchashmi xunpolostchashmi giryon	Ko'z oshiqning ruhiy kechinmalarini ifodalaydi. Ko'z yoshi muhabbat va hijron timsoli sifatida talqin etiladi.
Ko'z ma'rifat vositasi sifatida	chashmi ravshan chashmi behbud	chashmi jahonbinchashmi aqlchashmi bino	Bu o'rinda ko'z «idrok», «anglash» va «basirat» ma'nolarini anglatadi. Leksema jismoniy ma'nodan kognitiv-semantik darajaga ko'tariladi.
Ko'z rahm-shafqat ramzi sifatida	chashmi marhamat	chashmi rahmatchashmi tarahhum	Axloqiy semantika shakllanadi. Ko'z mehr-shafqat va insonparvarlik ramzi sifatida namoyon bo'ladi.
Ko'z axloqiy baholash vositasi sifatida	chashmi bad chashmi nako'yi	chashmi haqoratchashmi kofir	Leksema ijobiy va salbiy baholash funksiyasini bajaradi. Stilistik konnotatsiya kuchli namoyon bo'ladi.
Ko'z irfoniy ramz sifatida	chashmi jon	chashmi xudovandchashmi	Ko'z ruhiy basirat va Haqiqatni

Semantik guruh	Jomiy	Navoiy	Lingvopoetik xususiyati
		komilchashmi himmat	idrok etish ramziga aylanadi. Bu polisemiyaning eng yuksak bosqichlaridan biridir.
Ko'z ijtimoiy konsept sifatida	chashmi mardumon, chashmi har kas	chashmi xalqchashmi mardum	Ko'z «jamoatchilik fikri» va «xalq nigohi» ma'nolarini ifodalaydi.
Ko'z lirik subyekt sifatida	chashmi man chashmi tu chashmi Jomi	chashmi o'chashmi xudchashmi tuchashmi mahi xesh	Ko'z lirik nutqning asosiy vositalaridan biri bo'lib, muallif va mahabb o'rtaqidagi munosabatni ifodalaydi.
Ko'z halokat quroli ramzi sifatida	chashmi masti qattol	chashmi qotilchashmi halok	G'azal poetikasida mahabbuning ko'zi qotil qurol sifatida tasvirlanadi. Mubolag'a va dinamik istiora asosiy badiiy vosita hisoblanadi.
Ko'z kosmik obraz sifatida	chashmi gardun chashmi havodis	mavjud emas	Jomiy poetikasiga xos xususiyat. Ko'z kosmologik va falsafiy obraz darajasiga ko'tariladi.

Jomiy va Navoiy g'azaliyotida chashm (ko'z) leksemasi polisemantik tizimning markaziy unsurlaridan biri bo'lib, uning semantik imkoniyatlari denotativ ma'nodan tashqari emotsional-ekspressiv, ramziy, irfoniy, aksiologik va kognitiv qatlamlarni ham qamrab oladi. Jomiy poetikasida chashm (ko'z) asosan tasavvufiy tafakkur, ichki kechinma va kosmik-falsafiy idrok bilan bog'lansa, Navoiy ijodida u ijtimoiy-axloqiy, estetik va uslubiy funksiyalari jihatidan yanada kengroq rivojlantirilgan. Shu bois chashm (ko'z) leksemasi har ikki shoir idiostilida lingvopoetik konsept maqomiga ega bo'lgan sermahsul polisemantik birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Начало формы

Конец формы

Semasiologik nuqtai nazardan, «chashm» (ko'z) leksemasi har ikki shoir she'riyatida bir qator kontekstual semalarni faollashtiradi. Jumladan: denotativ sema – ko'rish a'zosi; emotiv sema – yig'i, qayg'u, muhabbat, hijron; estetik sema – husn, joziba, latofat; ekspressiv sema – qotil, sho'x, fatton, mast; kognitiv sema – basirat, idrok, dunyoqarash; irfoniy sema – chashmi jon, chashmi Xudovand, chashmi komil; axloqiy sema – rahmat, vafo, himmat; ijtimoiy sema – chashmi mardum, chashmi xalq.

Jomiy ijodida chashmi marhamat, chashmi behbud, chashmi jon, chashmi gardun, chashmi havodis, chashmi ravshan kabi birikmalar shoir «chashm» leksemasini tashqi go'zallik tasviri doirasidan chiqarib, uni irfoniy va falsafiy konsept darajasiga ko'targanini ko'rsatadi. Shu jihatdan Jomiy poetikasida mazkur leksemaning kognitiv va metafizik funksiyalari nisbatan kuchli namoyon bo'ladi. Ayni paytda chashmi purob, chashmi ashkrez, chashmi to'fonbor, chashmi giryon kabi birikmalar yuqori darajadagi ekspressivlikni yuzaga keltirib, oshiqning ichki ruhiy holatini kuchli emotsional taranglik bilan aks ettiradi.

Navoiy «chashm» leksemasining semantik maydonini yanada kengaytiradi. An'anaviy chashmi sho'x, chashmi mast, chashmi ashkbor birikmalari bilan bir qatorda u chashmi jahonbin, chashmi aql, chashmi komil, chashmi Xudovand, ba chashmi tarbiya, chashmi himmat kabi birikmalardan foydalanib, «chashm» konseptini ma'rifat, tarbiya, insonparvarlik va ma'naviy kamolot tushunchalari bilan bog'laydi. Shu sababli Navoiy poetikasida mazkur leksemaning aksiologik, ya'ni qadriyatlarini ifodalashga doir, hamda didaktik funksiyalari yanada yaqqol namoyon bo'ladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikki shoir ijodida «chashm» leksemasining polisemiya kontekstual semalarning o'zgarishi, metaforalashuv, ramzlashtirish, tashbeh, mubolag'a, iyhom va uslubiy konnotatsiya vositasida shakllanadi. Har ikki adib «chashm» leksemasini g'azal poetikasining markaziy konseptlaridan biriga aylantirgan, biroq uning dominant semantik xususiyatlari ikki shoir ijodida o'zaro farqlanadi.

Jomiy ko'proq mazkur konseptning irfoniy, ruhiy, botiniy va kosmologik jihatlariga tayanadi. Uning asarlarida «chashm» eng avvalo ma'naviy basirat, oshiqning ichki ruhiy holati va Haqiqat tajalliysining ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Navoiy esa irfoniy semantika bilan bir qatorda mazkur konseptning lingvostilistik, ekspressiv, axloqiy, kognitiv va aksiologik imkoniyatlaridan keng foydalanib, uning semantik maydonini yanada boyitadi.

Shunday qilib, Jomiy va Navoiy g'azaliyotida «chashm» leksemasining polisemiya faqat leksik-semantik hodisa emas, balki ko'p qatlamli ma'no hosil qilish, badiiy konseptlarni shakllantirish hamda matnning lingvopoetik va lingvostilistik funksiyalarini amalga oshirishga xizmat qiluvchi asosiy semantik mexanizmlardan biridir. Mazkur leksema har ikki shoir obrazlar tizimining tayanch kalit so'zlaridan biri bo'lib, u orqali ularning irfoniy, estetik va falsafiy dunyoqarashi mukammal badiiy ifoda topgan.

Jomiyning quyidagi baytida:

Emin namebinam dile az chashmi sehrangezi tu,

Chandin fusuni dilbari ta'limi on jodu makun! [3, 170].

«chashmi sehrangez» birikmasi semantik metaforalashuvning yorqin namunasi hisoblanadi. Mazkur kontekstda «chashm» leksemasi faqat ko'rish a'zosini anglatmaydi, balki ruhiy ta'sir va g'ayritabiiy joziba manbai ma'nosida qo'llanadi. «sehrangez» sifati leksemaning asosiy «ko'rish» semasini fonlashtirib, «maftun etish», «sehrash» va «qalbni zabt etish qudrati» semalarini faollashtiradi. Lingvopoetik nuqtai nazardan mazkur birikma mahabb obrazini g'ayrioddiy

va mo'jizaviy mavjudot sifatida tasvirlashga xizmat qiladi hamda istiora va mubolag'a vositasida matnning estetik ta'sirchanligini kuchaytiradi.

Sad dil shikori xud kunad, sad raxna dar jon afganad,
Az g'amza chun novak zana chashmi shikorandozi tu [3, 172].

«chashmi shikorandoz» birikmasi ma'noning ov va jang semantik maydonidan ishqiy kechinmalar maydoniga ko'chirilishi asosida shakllangan. «Shikorandoz» komponenti ovchiga xos faoliyat semasini «chashm» leksemasiga ko'chirib, uni faol subyekt maqomiga olib chiqadi. Natijada «chashm» leksemasining polisemiyasi personifikatsiya va konseptual metafora vositasida kengayib, «dilbar ko'z» sememasi «dillarni halok etuvchi ko'z» sememasiga transformatsiyalanadi. Lingvostilistik jihatdan mazkur birikma obraz dinamikasini kuchaytirib, oshiqning ruhiy holatini birgina nigohning halokatli ta'siri orqali ifodalaydi.

Z-in son, ki oyad dam ba dam z-in chashmi to'fonbor nam,
Mushkil rasad az mavji g'am kishti ba so'yi sohilam [3,129].

«chashmi to'fonbor» birikmasining semantik tuzilishi murakkab istioraga asoslangan. Ashk to'fonga qiyoslanadi va «chashm» leksemasi endi ko'rish a'zosini emas, balki qayg'u, iztirob va kuchli emotsional holat manbaini anglatadi. Bu o'rinda «ob», «to'fon» va «chashm» semalari yagona semantik maydonda birlashib, «ashk – daryo – to'fon» konseptual modelini hosil qiladi. Mazkur semantik integratsiya matnning yuqori ekspressivligi va estetik ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Navoiyning «Devoni Foni» asarida ham «chashm» leksemasining polisemiyasi o'xshash semantik mexanizmlar asosida, biroq shoirning individual uslubiga xos xususiyatlar bilan namoyon bo'ladi.

Chu har so' chashmi rahmat afkanu az go'shayi chashme,
Ba Foni bin, ki u ham chashm dorad yak nigohatro [18,10].

«chashmi rahmat» birikmasi jismoniy ma'no doirasidan chiqib, lutf, inoyat va mehribonlik semalarini ifodalaydi. Mazkur kontekstda «chashm» voqelikni idrok etish vositasi emas, balki ma'naviy munosabat va ruhiy fayz ramzidir. Semasiologik nuqtai nazardan bu yerda semantic extension hodisasi kuzatiladi, ya'ni «nigoh tashlash» semasi «marhamat ko'rsatish» semasiga transformatsiyalanadi.

Raft ahli anjuman har so'y chun anjum furo',
Chashmashon shud subhdam chun chashmi nargis masti xob [5, 98].

«chashmi nargis» birikmasi mumtoz adabiyotdagi an'anaviy madaniy ramz namunasi hisoblanadi. Bu yerda nargis nomi barqaror tashbeh asosida nozli, yarim yumilgan va dilbar ko'z semalarini ifodalaydi. «chashm» leksemasining polisemiyasi ramziy birlik bilan birikishi natijasida intertekstual xususiyat kasb etib, o'quvchini fors-tojik va turkiy mumtoz adabiyot poetik an'analari bilan bog'laydi.

Bubin ba sofiyi sog'ar, dar u ba humrati may,
Ki on nishonae az chashmi xunfishoni man ast [5, 102].

«chashmi xunfishon» birikmasi emotsional holatning giperbolizatsiyasi asosida yaratilgan. Ashki xun oshiqona iztirobning eng yuqori darajasi sifatida tasvirlanib, «chashm» leksemasi azob-uqubat va fojia ruhiy holat manbai ma'nosida qo'llanadi. Bu kontekstda «ashk» semasi mubolag'a vositasida «xun» semasi bilan almashinib, matnning ekspressiv quvvatini yanada oshiradi.

Har ki do'zad chashm bar zar hamchu abhar chashmi o',
Loyiqi no'gi sinon monandi chashmi abhar ast [7, 191].

Mazkur baytda «chashm» leksemasi ikki marta turli semantik ma'nolarda qo'llangan. «do'zad chashm bar zar» birikmasida u tamagirlik va ichki maylni anglatadi, «chashmi abhar» birikmasida markaz yoki igna uchidagi teshik ma'nosini ifodalaydi. Bu holat kontekstual polisemiyaning yorqin namunasi bo'lib, bitta matn doirasida o'zaro bog'liq bir necha sememani faollashtirib, ko'p qatlamli semantik mazmunni yuzaga keltiradi.

Chashmi komil chashmai Xizr astu boshad har du ayn,
Z-in du har yakro kase k-u yoft umri bimar ast [7,191].

Ushbu baytda «chashmi komil» birikmasi irfoniy-kognitiv semantika asosida shakllangan. «Chashm» leksemasi jismoniy ko'rish a'zosi ma'nosidan yuksalib, ruhiy basirat, Haqiqatni idrok etish va komillik maqomiga erishish vositasi semalarini ifodalaydi. Uning «chashmai Xizr» bilan qiyoslanishi ko'zning hayotbaxsh, ma'rifatbaxsh va abadiylikka eltuvchi mohiyatini kuchaytiradi. Baytdagi «ayn» leksemasining «ko'z» va «chashma» ma'nolarini bir vaqtning o'zida ifodalashi iyyom hamda semantik parallelizmni yuzaga keltiradi. Natijada «chashm – chashma – ma'rifat – hayoti abadiy» konseptual zanjiri shakllanadi.

Lingvopoetik jihatdan mazkur baytda basirat – hayot manbai konseptual metaforasi aktuallashadi. Komil insonning nigohi oddiy ko'rish vositasi emas, balki insonni ma'naviy o'limdan qutqaruvchi va ruhiy hayot baxsh etuvchi irfoniy manba sifatida talqin qilinadi. Shu sababli ushbu misolda «chashm» leksemasining denotativ semasi fonlashib, uning irfoniy, kognitiv va aksiologik semalari dominant mavqega ega bo'ladi.

«Chashmi komil» birikmasi irfoniy semantikaga ega. Mazkur kontekstda «chashm» ma'naviy basirat, botiniy ma'rifat va Haqiqatni idrok etish ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Uning «chashmai Xizr» bilan qiyoslanishi irfoniy ramzlar tizimini faollashtirib, abadiy hayot va ruhiy kamolot konseptlarini shakllantiradi. Kognitiv semantika nuqtai nazaridan ushbu birikma hissiy idrokdan ma'naviy idrokka o'tish jarayonini ifodalaydi.

Umuman olganda, «chashm» leksemasi polisemiya qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ushbu leksik birlikning semantik imkoniyatlaridan nihoyatda yuksak badiiy mahorat bilan foydalanganlar. Har ikki shoir ijodida «chashm» nafaqat ko'rish a'zosining nomi, balki ishq, husn, hissiyot, ma'rifat va irfon poetik

tizimining markaziy konsepti sifatida namoyon bo'ladi. Uning polisemiyasi metafora, tashbeh, ramz, mubolag'a, personifikatsiya, semantik kengayish hamda kontekstual polisemiyaga asoslanib yuzaga chiqadi va ko'p qatlamli ma'nolarni hosil qilish, matn ekspressivligini kuchaytirish hamda badiiy ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi. Aynan mazkur ko'p qatlamli semantik tuzilish «chashm» leksemasini Jomiy g'azaliyoti va Navoiyning «Devoni Foni» asarlaridagi lingvopoetik tizimning tayanch birliklaridan biriga aylantirgan.

«Farhangi osori Jomiy»da [25, 504–506] «ob» (suv) leksemasining leksik-semantik variantlari hamda uning keng kontekstual birikmalari, jumladan ob dar otash zadan, ob gardidan, ob dar chashm gardidan, ob rextan, ob xurdan, ob az dida chakidan, ob shudan, obi barf, obi bajo, obi dida, obi dida rextan, obi zar, obi zindagoni, obi hayot, obi isyon, obi latofat, obi muallaq, obi ravon, obi rafta boz ba jo'y ravon, obi suxan, obi tarab, obi Xizr, obi chu ozar, obi shabnam, obi shafaqgun kabi birliklar batafsil sharhlangan

«Navoiy asarlar lug'ati»da [23, 475] ham «ob» (suv) leksemasining etimologiyasi va semantik tuzilishi turkiy suv sinonimi hamda obi otashrang, obi hayot, obi hayvon, obi zindagi kabi birikmalar asosida izohlangan. Lug'atshunoslik ma'lumotlarini Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy g'azallari kartotekasi bilan qiyoslash shuni ko'rsatadiki, mazkur leksema va uning tarkibli birliklari har ikki shoir poetik tizimida nafaqat tabiiy hodisani nomlovchi birlik, balki yuqori darajadagi ma'no hosil qiluvchi lingvomadaniy polisemantik birlik sifatida faoliyat ko'rsatadi.

She'riy matnlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, Jomiy g'azaliyotida «ob» (suv) leksemasi keng semantik kengayish xususiyatiga ega bo'lgan polisemantik birlik sifatida namoyon bo'ladi. Ma'no taraqqiyoti jarayonida uning denotativ ma'nosi («hayotbaxsh suyuqlik») bosqichma-bosqich konnotativ, ramziy va irfoniylar semantikaga ko'chib, obi Xizr, obi zindagi, obi hayot va obi hayvon kabi birikmalar orqali yagona lingvomadaniy konsept – «abadiy hayot, ilohiy ma'rifat va ma'shuq visoli» shakllanadi. Kognitiv semantika nuqtai nazaridan bunday semantik kengayish ma'noning metaforalashuvi, ramziy konseptuallashuvi hamda kontekstual semantikaning faollashuvi natijasida yuzaga keladi.

Hast on dahan nishone az obi Xizr, k-az vay

Labtashna boz gardad, gar xud Sikandar oyad [3, 79].

Mazkur baytda «obi Xizr» birikmasi Qur'on va mumtoz adabiyotdagi Xizr rivoyatiga ishora qiluvchi talmeh asosida shakllangan leksik-ramziy birlik hisoblanadi. Bu yerda «ob» leksemasi o'zining denotativ ma'nosidan butunlay uzoqlashib, abadiy hayot, ilmi ladunniy va ma'naviy kamolot konseptlarini ifodalaydi. «Dahan nishone az obi Xizr» ifodasi konseptual metaforaning yorqin namunasi bo'lib, unda ma'shuqning labi abadiy hayot manbai sifatida konseptuallashtiriladi. Baytda Sikandar obrazi ham intertekstual funktsiya bajarib, talmeh vositasida ikki konsept – «obi hayotni izlash» va «haqiqiy hayot manbai» o'rtasidagi semantik oppozitsiyani yuzaga keltiradi. Shu bois mazkur birikmaning lingvopoetik funktsiyasi ramz yaratish, badiiy mubolag'a va ma'no intensivatsiyasida namoyon bo'ladi.

Ba halqi tashna obi zindagi, doni, chi xush boshad?

Maro tegi jafoyat bar gulu xushtar az on oyad [3, 80].

«Obi zindagi» birikmasi an'anaviy ravishda jismoniy hayot va abadiy umr ma'nolarini saqlab qoladi, biroq g'azalning semantik makonida yangi konseptual mazmun kasb etadi. Lirik qahramon abadiy hayot qadriyatini ma'shuq jafosidan past qo'yadi. Natijada «ob» va «tegi jaf» konseptlari o'rtasida semantik antiteza shakllanadi. Lingvostilistik nuqtai nazardan mazkur kontekstual qarama-qarshilik «ob» leksemasining aksiologik qiymatini qayta quradi hamda ruhiy hayotning jismoniy hayotdan ustunligini ta'kidlaydi.

Xizro xohi, ki bini bar labi Obi Hayot,

Xatti sabzarang bin girdi labi mayguni u [3,186].

Baytda «obi Hayot» birikmasi xuddi shu irfoniylar konsept asosida qo'llangan bo'lsa-da, tasvir markazi suvning o'zidan ma'shuqning labiga ko'chirilgan. Mazkur semantik modelda lab ruhiy hayot manbai, xatti sabz esa Xizrning ramziy belgisi sifatida konseptuallashtiriladi. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan bu yerda Xizr – sabzlik – hayot konseptual maydonlari integratsiyalashadi. Yashil rangning qayta tirilish, hayot va hidoyat ramzi sifatidagi madaniy konnotatsiyasi «ob» leksemasining ramziy semantikasini yanada kuchaytiradi.

On kase, k-az Obi Hayvon har jo savol kardi,

Nushin labi tu dida, lab az savol basta [3, 212].

Mazkur baytda «Obi Hayvon» birikmasi ham lug'aviy ma'nodan yuksalib, mutlaq kamolot va ilohiy ma'rifat ramziga aylanadi. Kontekstual semantika nuqtai nazaridan, ma'shuqning labini ko'rganidan so'ng Obi Hayvon izlovchisi endi uni qidirishga ehtiyoj sezmaydi, chunki izlangan obyekt ma'shuq timsolida mujassamlashgan bo'ladi. Natijada lab va Obi Hayvon yagona konseptual maydonda integratsiyalanadi. Ma'noning bunday tashkil topishi ramz, talmeh, konseptual metafora hamda semantik markazning siljishi orqali matnning estetik qimmatini yanada oshiradi.

Abdurahmon Jomiy g'azaliyotida «ob» (suv) leksemasi keng kontekstual polisemiyaga ega. Uning dastlabki denotativ ma'nosi – «hayotbaxsh suyuqlik» – semantik kengayish va metaforalashuv natijasida abadiy hayot, ilohiy ma'rifat, ma'shuq visoli, ruhiy kamolot va ma'naviy ne'mat konseptlariga aylanadi. Shu bois Obi Xizr, Obi zindagi, Obi Hayot va Obi Hayvon birikmalari yagona lingvomadaniy konseptning kontekstual variantlari hisoblanadi. Ular talmeh, ramz, konseptual metafora, antiteza, mubolag'a hamda madaniy konnotatsiya vositasida muhim lingvopoetik va lingvostilistik funktsiyalarni bajarib, Jomiy g'azaliyotining obrazlar tizimini boyitadi.

Mazkur ikki baytda Alisher Navoiy «ob»(suv) leksemasidan polisemantik birlik sifatida foydalanib, Obi Hayot, Obi inab va Obi Xizr birikmalari orqali ko'p qatlamli semantik tizimni hosil qiladi. Bu yerda «ob» leksemasining polisemiyasi nafaqat leksik, balki kontekstual, konseptual va lingvopoetik xususiyat kasb etib, matn muhiti ta'sirida yangi ramziy hamda irfoniylar ma'nolarni faollashtiradi.

Bahri umri jovidon shud har kiro chize sabab,
Xizrru Obi Hayotu rindro Obi inab [5, 77].

Baytda «Obi Hayot» lug'aviy darajada abadiy hayot suvi ma'nosini anglatadi. Islomiy va irfoniy an'anada ushbu birlik Xizr rivoyati bilan bog'liq bo'lib, abadiy hayot, ilohiy ma'rifat va ruhiy kamolot ramzi hisoblanadi. She'riy kontekstda «ob» leksemasining denotativ semasi to'liq konnotativ va ramziy semantikaga ko'chib, ma'naviy konsept sifatida konseptuallashadi.

Shu baytda «Obi inab» qarama-qarshi semantik birlik sifatida qo'llangan. Lug'aviy jihatdan u uzum suvi, ya'ni mayni bildiradi, biroq kontekstual semantika darajasida ilohiy ishq, irfoniy vajd, ruhiy ozodlik va fano maqomi ramziga aylanadi. Natijada «ob» leksemasining polisemiyasi uch semantik qatlamda namoyon bo'ladi: ob → suyuqlik; ob → may; ob → ma'naviy kamolot vositasi. Lingvostilistik jihatdan Navoiy Obi Hayot va Obi inab o'rtasida aksiologik qarama-qarshilik yaratmaydi, aksincha, ularni abadiylikka eltuvchi ikki turli konseptual model sifatida talqin qiladi. Agar Xizr abadiy hayotga Obi Hayot orqali erishsa, rind ma'rifat mayi vositasida shu maqomni qo'lga kiritadi. Mazkur konseptual qiyos kontekstual polisemiyaning yorqin namunasi hisoblanadi.

Ba Obi Xizr magar kard zahrro mamzuj,

Kase ki Obi Xizr dar sharobi nob afkand [5, 288].

Baytda «Obi Xizr» yangi semantik makonda qo'llangan. U an'anaviy abadiy hayot suvi ma'nosini saqlab qolgan bo'lsa-da, sharobi nob bilan kontekstual qo'shnichiligi yangi semantik modelni yuzaga keltiradi. Lingvopoetik nuqtai nazardan Navoiy ikki klassik konseptni – Obi Xizrni abadiy hayot ramzi, sharobi nobni esa ilohiy ishq va ma'rifat kashfi ramzi sifatida – yagona semantik makonda integratsiyalaydi. Natijada jismoniy hayot, ruhiy hayot, ishq va ma'rifadni o'zida mujassamlashtirgan sinkretik obraz shakllanadi.

«Zahrro mamzuj kardan» ifodasi ham ramziy xarakterga ega. Mazkur kontekstda zahr leksemasi ranj, hijron, inson nafs va ma'naviy sinov konseptlarini ifodalashi mumkin. Uning Obi Xizr bilan uyg'unlashuvi azobning najotga, ruhiy kamolotga aylanishi ramzini hosil qiladi. Kognitiv semantika nuqtai nazaridan bunday semantik model conceptual blendingning yorqin namunasi bo'lib, unda ob, hayot, Xizr, may va zahr konseptual maydonlari yagona ma'no makonida integratsiyalanib, yangi lingvopoetik tuzilmani hosil qiladi.

Ta'kidlash joizki, Alisher Navoiy g'azaliyotida ham Obi Hayot, Obi inab va Obi Xizr birikmalari kontekstual polisemiyaning eng yorqin namunalaridan hisoblanadi. Bu yerda «ob» (suv) leksemasi turli leksik birliklar bilan kontekstual birikish natijasida o'zining denotativ ma'nosidan uzoqlashib, ramziy, irfoniy, falsafiy va konseptual semantikani kasb etadi. Mazkur birliklar konsept yaratish, ramz hosil qilish, intertekstuallik (Xizr rivoyatiga talmeh), estetik ta'sirchanlik va matnning ko'p qatlamli semantikasini shakllantirish kabi muhim funksiyalarni bajarib, Navoiy lingvopoetikasining asosiy vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli Navoiy poetikasida «ob» (suv) leksemasining polisemiyasi oddiy leksik hodisa emas, balki badiiy ma'no hosil qiluvchi faol mexanizm hamda shoir obrazlar tizimining markaziy komponentlaridan biridir.

Abdurahmon Jomiy g'azaliyotida «lab» leksemasi lug'aviy tizimning eng faol polisemantik birliklaridan biridir. Mazkur leksema turli semantik va uslubiy kontekstlarda qo'llanib, o'zining denotativ ma'nosi – «og'iz a'zosi» – doirasidan ancha kengayadi. She'riy materiallar tahlili shuni ko'rsatadiki, Jomiy leksemaning asosiy ma'nosini saqlab qolgan holda, kontekstual imkoniyatlar orqali uni majoziy, ramziy va irfoniy semantikagacha rivojlantiradi. Demak, «lab» leksemasining polisemiyasi nafaqat tilning ichki semantik tizimi, balki badiiy matn poetikasi mahsuli hamdir.

Ba'zi hollarda «lab» leksemasi o'zining lug'aviy ma'nosini saqlab qoladi:

Jon ba lab ovardiyam, lab bar labam neh yak nafas,

To ba tu bisporam in joni ba lab ovardaro [3, 27].

Baytda «lab» insonning jismoniy a'zosi ma'nosida qo'llangan bo'lsa-da, lingvopoetik sathda fiziologik mazmundan yuksaladi. «Jon ba lab ovardan» frazeologizmi «halokat yoqasiga yetmoq» ma'nosini ifodalasa, «lab bar lab nihodan» birikmasi bo'sa, ma'naviy tirilish va visol ramziga aylanadi. Natijada bayt semantikasida uch qatlam bir vaqtda faollashadi: lab inson a'zosi sifatida; lab oshiqni tiriltiruvchi vosita sifatida; lab visol va muhabbat kamoloti ramzi sifatida. Aynan mana shu semantik ko'p qatlamlilik «lab» leksemasi polisemiya-sini to'laqonli lingvopoetik hodisaga aylantiradi.

Lab kushodi, to suxan go'yi, duri serob rext,

Turra afshondi, ki reza-d gard, mushki nob rext [3, 50].

hamda

Guftam, ki suxanronii Jomiy zi labi tust,

Az pista shakar rext, ki ore, suxan in ast [3, 40].

Baytlarda «lab» endi jismoniy a'zo ma'nosini emas, balki fasohat, balog'at va ijodiy ilhom manbaini ifodalaydi. Suxanning dur va shakar bilan qiyoslanishi fasohat, balog'at va badiiy mahoratning assotsiativ tarmog'ini shakllantiradi. Bu kontekstda «lab» leksemasining lingvopoetik funksiyasi komil kalom va ijodiy ilhom konseptlarini ifodalashda namoyon bo'ladi.

Xizru sarchashmai hayvon, ki dili zindadilon,

Umri boqi zi labi la'li faloni donist [31, 188].

Mazkur baytda Xizr va Obi Hayot obrazlariga talmeh irfoniy semantik maydonni faollashtiradi. «Lab» leksemasi abadiy hayot, ilohiy fayz va botiniy ma'rifat manbai sifatida talqin qilinib, baqo va ma'naviy hayot konseptlarini shakllantirishda markaziy vazifani bajaradi.

Masoz nisbati Kavsar ba bodayi labi yor,

Ki in halovatu kayfiyati digar dorad [3, 232].

Baytda «lab» ma'naviy saodat va haqiqiy visol ramziga aylanadi. Kavsar bilan bodayi labi yorning qiyoslanishi Jomiy poetik qadriyatlar tizimida ma'naviy visol jannat ne'matlaridan ham yuksak qo'yilganini ko'rsatadi. Shu tariqa «lab» leksemasi irfoniy qadriyatlarni ifodalovchi muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Yak nukta har ki az labi jononi mo shunid,

Dar go'shi u kalomi Masehost noshunid [3, 279].

Ushbu baytda «lab» hikmat va mo'jizakor kalom manbai sifatida konseptuallashadi. Masih obraziga talmeh ma'shuq kalomining tiriltiruvchi qudratini ta'kidlab, «lab» leksemasining semantikasini fiziologik ma'nodan ma'rifat, Haqiqat va ilohiy kalom konseptlariga ko'chiradi.

Misolalar majmuasining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, «lab» leksemasi Obi Hayot, Xizr, Masih, la'l, Kavsar, Shirin, may, jom, dil, jon va rux konseptlari bilan mustahkam semantik aloqada bo'lib, yagona konseptual tarmoqni tashkil etadi. Mazkur assotsiativ tizim Jomiy ishq va irfon poetikasining tayanch elementlaridan biridir.

Lingvostilistik nuqtai nazardan «lab» leksemasining polisemantik imkoniyatlari metafora, ramz, tashbeh, talmeh, iyhom, mubolag'a, tanosub va boshqa obraz hosil qiluvchi vositalar orqali ro'yobga chiqadi hamda matnning ekspressiv va estetik ta'sirchanligini kuchaytiradi. Kontekstga qarab mazkur leksema turli semantik funksiyalarni bajaradi: ma'shuq husni ramzi, fasohat manbai, ma'naviy hayot sarchashmasi, visol belgisi, irfoniy ishq timsoli, jom chekkasi hamda barqaror frazeologik birliklarning tarkibiy komponenti sifatida namoyon bo'ladi.

Lingvopoetik tahlil shuni ko'rsatadiki, Abdurahmon Jomiy g'azaliyotida «lab» leksemasi faqat inson a'zosini nomlovchi birlik emas, balki badiiy matnning ma'no hosil qilish tizimidagi tayanch konseptlardan biridir. Uning polisemiyasi kontekstda bir vaqtning o'zida bir necha semantik qatlamni faollashtirib, ko'p bosqichli ma'no tuzilishini yuzaga keltiradi. Aynan shu xususiyat «lab» leksemasiga Jomiy g'azaliyotining obraz va ma'no yaratish tizimida markaziy birlik sifatida faoliyat ko'rsatish hamda matnning estetik ta'sirchanligi va lingvopoetik funksiyasini shakllantirishda yetakchi o'rin egallash imkonini beradi.

Alisher Navoiyning «Devoni Foni» asarida «lab» leksemasi lug'aviy tizimning eng faol polisemantik birliklaridan biri hisoblanadi. Shoir ushbu leksemani uning denotativ ma'nosi - «og'iz a'zosi» - doirasidan chiqarib, ishq va irfon poetikasining asosiy konseptlaridan biriga aylantiradi. Kontekstda ma'noning aktuallashuvi natijasida «lab» keng ko'lamlilug'aviy, majoziy, ramziy va irfoniy ma'nolarni kasb etib, matnning ko'p qatlamli semantik tuzilishini shakllantirishda ishtirok etadi. Mazkur leksemaning polisemiyasi istiora, tashbeh, ramz, talmeh, mubolag'a, iyhom, tazod va boshqa badiiy vositalar orqali amalga oshib, muhim lingvopoetik va lingvostilistik funksiyalarni bajaradi.

Dahan shud chashmai hayvon, turo az ayni noyobi,

Du la'li jonfizoyi dilkashat on chashmaro labho [5,16].

Baytda «lab» leksemasi «lab – chashmai hayotning chekkasi» konseptual modeli doirasida yangi kontekstual ma'no kasb etadi. Bu yerda ma'shuqning og'zi Obi Hayotga, lablari esa o'sha chashmaning chekkasiga qiyoslangan. «La'li jonfizo» istioraviy birikmasi «hayot baxsh etish» semasini faollashtiradi, Xizr va Obi Hayot haqidagi rivoyatga talmeh esa matnning irfoniy semantik maydonini kengaytiradi. Shu tariqa «lab» fiziologik ma'no doirasidan chiqib, baqo, ilohiy fayz va ma'naviy qayta tirilish ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Labi la'lu dahan, ey mug'bacha, k-az boda oludat,

Asirash g'unchai dilho, fido-yash javhari jonho [5,18].

Mazkur baytdagi «labi la'l» birikmasi mutlaq husn konseptini ifodalaydi. «Bodaoluda» sifati real may ichish ma'nosini emas, balki irfoniy mastlik va ma'naviy joziba ramzini anglatadi. «Lab» leksemasi «la'l – may – dil – jon» assotsiativ tarmog'ida joylashib, obraz yaratishning semantik markaziga aylanadi. Bu kontekstda uning lingvopoetik funksiyasi ma'shuqning ma'naviy jozibasi va ruhiy ta'sirini ifodalashda namoyon bo'ladi.

Chu za'fi mo zi xayoli ruxu labi sho'xest,

Dilo, chi mujibi quvvat gulu angubin moro [5, 22].

Mazkur baytda «lab» ishq konseptining markaziy birligi sifatida aktuallashadi. «Za'f – quvvat» semantik oppozitsiyasi tazod maydonini hosil qilib, hech qanday moddiy ne'mat ma'shuqning labi o'rnini bosa olmasligini ko'rsatadi. Bu yerda «lab» polisemiyasi tashqi go'zallik tavsifidan yuksalib, ruhiy va falsafiy mazmun kasb etadi.

Ushshoq, ki az hajrat gardida gili qolab,

Boz az labi jonbaxshat jon raft ba qolabho [5, 36].

«Labi jonbaxsh» birikmasi Masih nafasiga bilvosita talmeh asosida shakllangan. «Jonbaxsh» sifati «tiriltirish» semasini faollashtirib, «lab» leksemasini ruhiy qayta tirilish va ma'naviy baqo ramziga aylantiradi. Uning asosiy lingvopoetik funksiyasi «tiriltiruvchi kalom» konseptini shakllantirishda namoyon bo'ladi.

G'unchasifat dilam xurad xunu bipichad az hasad,

Bar labi jom chun nihad yor dahoni tangro [5, 51].

Baytda «lab» leksemasi «labi jom» birikmasida «jomning chekkasi» ma'nosini ifodalaydi. Ayni paytda baytda ma'shuqning «dahoni tang»i ham tilga olinadi. Bir leksemaning turli semantik variantlari bir kontekstda yonma-yon qo'llanishi kontekstual polisemiyaning yuzaga keltirib, iyhom va ramz vositasida matnning estetik ta'sirchanligini kuchaytiradi. Shu tariqa leksemaning semantik imkoniyatlari kontekst darajasida to'liq aktuallashadi.

Labi la'lash, ki shud mayoluda,

Chashmam oludai xun zi hasrati ust [5,114].

Baytda «oluda» sifati bir vaqtning o'zida ikki semani faollashtiradi: «may bilan qorishgan» va «mayning qizil rangiga

bo'yalgan». Ushbu semalarning o'zaro ta'siri «chashmi oludai xun» birikmasi bilan rang va hissiyot mutanosibligini hosil qilib, «lab» leksemasining oshiq iztirobi obrazini yaratishdagi lingvostilistik funksiyasini kuchaytiradi.

Akse az lam'ai la'li labi Shirin chu ba ko'h,

Partav afkand, ba Farhodi jigirxor chi kard? [5, 226].

Baytda «la'li labi Shirin» birikmasi mumtoz adabiyotdagi Shirin va Farhod syujetiga talmeh asosida shakllangan. «Lab» leksemasi bu yerda nafaqat ma'shuq husnining tashqi belgisi, balki oshiqning ruhiy iztirobi, fidoyiligi va fojiaiy muhabbatini yuzaga keltiruvchi faol semantik markaz sifatida namoyon bo'ladi. «Lam'a» va «partav» birliklari labdan taralayotgan jozibani nur shaklida konseptuallashtiradi. Natijada «lab – la'l – nur – ishq – fojia» konseptual zanjiri shakllanadi.

Kognitiv semantika nuqtai nazaridan mazkur baytda joziba – nur manbai konseptual metaforasi faollashadi. Shirin labining jilosi tog'ga tushgan nurga qiyoslanib, Farhod qalbida kuchli ruhiy silkinish va iztirobni yuzaga keltiradi. Bu orqali «lab» leksemasining estetik, emotiv va aksiologik semalari bir vaqtda aktuallashtiradi. Lingvopoetik jihatdan talmeh, istiora, mubolag'a va intertekstuallik baytning ko'p qatlamli semantikasini shakllantirib, «lab»ni ishqiy fojiaiylikning markaziy ramziga aylantiradi.

«Lab» leksemasi mutlaq husn va ishqiy joziba timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Farhod va Shirin qissasiga ishora qiluvchi talmeh fidokorona muhabbatning konseptual maydonini faollashtirib, mahbub labining hatto aksi ham oshiqning ruhiy holatini o'zgartirish qudratiga ega ekanini ifodalaydi.

Rasmi murdan shoyad ar az ro'yi olam barfitad,

Joni shirin baski z-on labhoyi shakkarxand rext [5,195].

Ushbu baytda «labhoyi shakkarxand» birikmasi istiora va mubolag'a vositasida hayot baxsh etuvchi so'z hamda mahbub tabassumining ramziga aylanadi. Shu tariqa «lab» leksemasi hayot, baqo va ma'naviy uyg'onish konseptlarini ifodalaydi.

Xuddi shunday hodisa quyidagi baytda ham kuzatiladi:

Ul labi unnobgun ko'nglumga ekan tuxmi mehr,

Ko'nglum ichra yoshurundur donadek unnob aro [4, 32].

Bu yerda «labi unnobgun» birikmasi muhabbat manbai va oshiqona tuyg'ularni uyg'otuvchi omil sifatida talqin qilinadi. «Tuxmi mehr» istiorasi shuni ko'rsatadiki, «lab» leksemasi faqat mahbubning tashqi go'zalligini tasvirolovchi unsur emas, balki oshiq qalbida muhabbatni parvarish etuvchi ma'naviy qudrat ramzi hamdir. Natijada leksemaning denotativ ma'nosi konseptual va irfoniy ma'no darajasiga ko'tariladi.

«Devoni Foni» materialining lingvopoetik tahlili shuni ko'rsatadiki, «lab» leksemasi Alisher Navoiy asarlari leksik tizimidagi eng faol polisemantik birliklar qatoriga kiradi. Uning polisemiyasi kontekst darajasida turli semalarning aktuallashuvi orqali namoyon bo'lib, lug'aviy, majoziy, ramziy va irfoniy ma'nolarning murakkab semantik tarmog'ini shakllantiradi. Turli matniiy vaziyatlarda «lab» husn, hayot, baqo, visol, ma'rifat, mo'jizakor kalom, ilohiy fayz, irfoniy mastlik hamda ruhiy uyg'onish konseptlarini ifodalaydi.

Lingvopoetika nuqtai nazaridan Alisher Navoiyning ijodiy mahorati shundaki, u oddiy lug'aviy leksemani murakkab badiiy obrazlar va konseptlar tizimining markaziga aylantira olgan. Istiora, tashbeh, ramz, talmeh, mubolag'a, ihom, tazod va obrazlar tanosubining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida «lab» leksemasining barcha semantik imkoniyatlari matn sathida aktuallashtiradi. Natijada haqiqiy, majoziy, ramziy va irfoniy ma'nolar bir vaqtning o'zida faoliyat ko'rsatib, matnning ko'p qatlamli semantik tuzilishi hamda estetik ta'sirchanligini ta'minlaydi.

«Lab» leksemasining polisemiyasi Alisher Navoiy idiosintilining asosiy belgilaridan biri hisoblanadi. U ko'p qatlamli ma'no tizimini yaratish, ishq va irfon poetik konseptlarini shakllantirish hamda «Devoni Foni»ning falsafiy-irfoniy mazmunini yanada chuqurlashtirishda muhim lingvopoetik vazifani bajaradi.

Ilmiy natijalar. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlaridagi polisemantik leksemlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, polisemiya har ikki adibning leksik-semantik tizimi hamda poetikasining tayanch unsurlaridan biridir. Ularning g'azaliyotida polisemiya oddiy leksik hodisa emas, balki badiiy ma'no hosil qilish, poetik konseptlarni shakllantirish va tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim semantik mexanizm hisoblanadi. Kontekst ta'sirida bitta leksema bir vaqtning o'zida bir necha semantik qatlamni faollashtirib, denotativ, konnotativ, ramziy, irfoniy va estetik ma'nolarni yagona semantik makonda integratsiyalaydi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, har ikki shoir ijodida polisemiya, asosan, dil, chashm, jon, lab, sar, roh, gul, sham', moh, oftob, abr, bod, ob, xok, nur kabi konseptual leksemlar doirasida namoyon bo'ladi. Mazkur leksik birliklar hosila ma'nolarning rivojlanishi va badiiy kontekst ta'sirida o'zining dastlabki denotativ mazmunidan yuksalib, madaniy hamda irfoniy ramzlarga aylanadi. Natijada ularning semantik tuzilishi ko'p qatlamli (multilateral semantik) xususiyat kasb etib, har bir semema matn muhitiga qarab aktuallashtiradi.

Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan bunday leksemlarning semantik faolligi ma'noning aktuallashuvi, semantik siljish, konnotativizatsiya, metaforizatsiya, metonimizatsiya va ramzlashuv mexanizmlari orqali amalga oshadi. Natijada polisemiya matnning semantik tizimini tashkil etuvchi vosita sifatida namoyon bo'lib, g'azalning leksik, konseptual va kompozitsion yaxlitligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Lingvopoetik tahlil polisemiya Jomiy va Navoiy ijodida qator muhim uslubiy hamda poetik funksiyalarni bajarishini ko'rsatadi. Jumladan, u ko'p qatlamli obrazlarni yaratish, semantik maydonni kengaytirish, iymom, istiora, ramz, talmeh, tajnis va boshqa badiiy san'atlarni shakllantirish vositasi bo'lib, bitta leksik birlik doirasida bir necha ma'noning birgalikda faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi. Mazkur xususiyat badiiy matnning ekspressivligi, estetik qimmatini va kommunikativ

ta'sirchanligini sezilarli darajada oshiradi.

Har ikki shoir asarlarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, umumiy madaniy va irfoniy asos mavjud bo'lishiga qaramay, polisemiyaning qo'llashda individual uslubiy farqlar ham kuzatiladi. Abdurahmon Jomiy polisemiya bilan ko'proq irfoniy, axloqiy va falsafiy tushunchalarni ifodalash hamda botiniy ma'nolarni chuqurlashtirish vositasi sifatida foydalanadi. Alisher Navoiy esa ushbu ma'naviy asoslarni saqlagan holda, polisemiyaning leksik va uslubiy imkoniyatlaridan dinamik, emotsional hamda estetik obrazlarni yaratishda yanada kengroq foydalanadi. Shu bois Navoiy poetikasida polisemiyaning ekspressiv salohiyati nisbatan yorqinroq namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, polisemiya Jomiy va Navoiy asarlarida nafaqat fors-tojik va klassik turkiy adabiy tillarning boy lug'aviy imkoniyatlarini aks ettiradi, balki har ikki shoir idiosintaksis shakllanishida ham asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ularning polisemantik leksemalarni tanlash va ularning semantik salohiyatidan maqsadli foydalanishdagi badiiy mahorati ko'p qatlamli semantik tuzilishga ega bo'lgan matnlarni yaratishga imkon bergan.

Xulosa. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlarida polisemiya muhim leksik-semantik va lingvopoetik kategoriya sifatida namoyon bo'lib, klassik poetikaning tayanch konseptlarini shakllantirish, tilning ma'no hosil qilish imkoniyatlarini kengaytirish, matnning semantik yaxlitligini ta'minlash hamda har ikki adibning individual uslubini namoyon etishda markaziy o'rin egallaydi. Tadqiqot natijalari tarixiy leksikologiya, kognitiv semantika, lingvopoetika hamda fors-tojik va turkiy mumtoz adabiyotning qiyosiy tadqiqotlari uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Абдурахмон Жомий. Муҳаббат маҳзани. Ғазаллар. Таржиъбанд. Мураббаъ. Қитъалар. Рубойилар / М. Кенжабек таҳрири остида; тузувчилар: Н. Жаббор, Э. Очилов, С. Саййид, Ғ. Мажид. – Тошкент: «Тасвир», 2018. – 888 бет.
- [2] Абдурахмони Ҷомӣ. Воситат ул-иқд. Девони сонӣ. Осор дар ҳашт ҷилд. Ҷилди шашум. – Душанбе: «Адиб», 1988. – 560 саҳ.
- [3] Абдурахмони Ҷомӣ. Мунтахаби ғазалиёт. «Ахтарони адаб» (силсила иборат аз 50 ҷилд). Ҷилди 31. – Душанбе: «Адиб», 2016. – 480 саҳ.
- [4] Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Uchinchi tom. Xazoyin ul-maoniy. G'aroyib us-sig'ar. – Toshkent: «Fan», 1988. – 437 bet.
- [5] Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n sakkizinchi tom. Devoni Foni. – Toshkent: «Fan», 2002. – 304 bet.
- [6] Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n to'qqizinchi tom. Devoni Foni (davomi). – Toshkent: «Fan», 2002. – 330 bet.
- [7] Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirmanchi tom. Devoni Foni. Qasidalar. Mufradot. Ilovalar. – Toshkent: «Fan», 2003. – 454 bet.
- [8] Арнольд И. В. Стилистика современного русского языка. – Москва: Флинта; «Наука», 2002. – 384 с.
- [9] Бертельс Е. Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. – Москва: «Восточная литература», 1960. – 556 с.
- [10] Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – Москва: «Гослитиздат», 1959. – 656 с.
- [11] Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики. – Москва: «Высшая школа», 1981. – 320 с.
- [12] Fors-o'zbekcha lug'at / tuzuvchilar: M. Abdusamadov va boshqalar. – Toshkent: «Fan», 2006. – 548 bet.
- [13] Hamidov Z. Leksiko-semanticheskoye i lingvopoeticheskoye issledovaniye yazyka «Lison ut-tayr» Alishera Navoi: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1982.
- [14] Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. – Toshkent: «Fan», 1961. – 296 bet.
- [15] Hayitmetov A. Navoiy poetikasi. – Toshkent: «Fan», 1963. – 312 bet.
- [16] Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. – Toshkent: «Fan», 2007. – 224 bet.
- [17] Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. 2-kitob. – Toshkent: «Fan», 2011. – 200 bet.
- [18] Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. 3-kitob. – Toshkent: «Fan», 2016. – 224 bet.
- [19] Ibrohim Haqqul, Ochilov E. Ishq va hayrat. – Toshkent: «O'zbekiston», 2016. – 304 bet.
- [20] Jomiy va Navoiy: fors-tojik va o'zbek ilmiy-adabiy aloqalar. – Toshkent: «Navoiy universiteti nashriyot-matbaa uyi», 2020. – 265 b.
- [21] Komilov N. Xizr chashmasi. – Toshkent: «Ma'naviyat», 2005. – 320 bet.
- [22] Мирзоев А. Абдурахмони Ҷомӣ. – Душанбе: «Ирфон», 1968. – 320 саҳ.
- [23] Navoiy asarlari lug'ati / tuzuvchilar: Porso Shamsiyev, S. Ibrohimov; S. Mutallibov tahriri ostida. – Toshkent: «G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti», 1972. – 784 bet.
- [24] Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. А-О. / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: «Сарредаксияи илмий Энсиклопедияи тоҷик», 1983. – 536 саҳ.
- [25] Нуров Амон. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. П-Я. / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: «Сарредаксияи илмий Энсиклопедияи тоҷик», 1984. – 608 саҳ.
- [26] Сагторзода А. Поэтикаи ғазали форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: «Дониш», 2000. – 256 саҳ.
- [27] Yusubova R. Lingvopoetika asoslari: o'quv qo'llanma. – Navoiy: «Aziz kutubxon», 2025. – 196 bet.